

FEHIM DŽ. SPAHO
(Sarajevo)

LIVNO U RANIM TURSKIM IZVORIMA Prilog za monografiju

Livno je stari srednjovjekovni grad, poznat još od kraja IX stoljeća. Do god. 1463. bio je potčinjen kralju, a zatim su ga zauzeli Turci. Međutim, Vladislav Hercegović je odmah po padu Bosne uspio da ga oslobodi, pa se još u maju 1466. spominje kao gospodar Livna. Ne zna se kada su ga Turci definitivno zauzeli. Budući da se 1469. spominje Hum, kao grad livanjske župe, u turskoj vlasti, moglo je Livno pasti pod tursku vlast tada ili koju godinu kasnije. Prvi put se spominje pod turskom vlašću tek 1485. godine.¹

Po osvojenju od Turaka u livanjskoj tvrđavi, kao i svugdje na krajini, uspostavljena je jača posada koju su sačinjavale ulfedžije (plaćenici, dnevničari), a cijelo ovo područje bilo je pripojeno kadiluku Neretva. Takvo stanje ostalo je do 1528. godine kad je Livno pripojeno skradinskom kadiluku. Sve do prve polovine XVI stoljeća Livno, zbog svog graničnog položaja, nije bilo posebno razvijeno naselje. Ali, od prve polovine XVI stoljeća, pa nadalje, naglo se počinje razvijati, što zbog svog strateškog položaja, a što zbog toga što je bilo sjedište sandžakbegova novoosnovanog kliškog sandžaka (osnovan 1537. godine), iako je zvanično sjedište tog sandžaka bilo u Klisu.

Do sada je u nauci bio poznat opis grada Livna iz ovog perioda samo iz putopisa Evlije Čelebije,² koji je prošao ovim našim krajevima sredinom XVII stoljeća i ostavio mnogo podataka

1. Hazim Šabanović, **Bosanski pašaluk**, Naučno društvo BiH, Djela knj. XIV, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 10, Sarajevo 1959, str. 151; Sumarni defter za Bosanski sandžak iz 1468/9. godine, Istanbul, Belediye kütüphanesi, M. Cevdet ya-

zmalari No 0-76, fotokopije u Orijentalnom institutu u Sarajevu br. 216.

2. Evlija Čelebi, **Putopis -- odlomci o jugoslovenskim zemljama**, prevod, uvod i komentar Hazim Šabanović. »Veselin Masleša«, Sarajevo 1979. str. 137-149.

o gradovima. Međutim, niko se do sada nije koristio podacima iz turskih popisnih deftera koji su najraniji i najsadržaniji izvori, a koji se nalaze u nekim turskim arhivima u Istanbulu i Ankari.

Ti defteri su slijedeći:

- sumarni popis bosanskog sandžaka iz 1485. godine³
- opširni popis bosanskog sandžaka iz 1489. godine⁴
- sumarni popis bosanskog sandžaka iz 1516. godine⁵
- opširni popis bosanskog sandžaka iz 1528-30. godine⁶
- opširni popis kliškog sandžaka iz 1550. godine⁷
- opširni popis kliškog sandžaka iz 1574. godine⁸
- opširni popis kliškog sandžaka iz 1604. godine⁹.

Kako je ranije istaknuto, grad Livno se prvi put u turskim izvorima spominje 1485. godine. Prema sumarnom popisu iz te godine, Livno je tada imalo svega 37 domaćinstava (kuća), kao i 26 stanovnika bez stalnog boravka (*haymane*).¹⁰ Svaka je kuća plaćala po jednu filuriju po vlaškom običaju, što ukupno iznosi 1667 akči. Iz toga proizlazi da je stanovništvo imalo status vlahi (stočara), i to kako zbog svoje izrazito stočarske privrede, tako i zbog toga što se livanjsko područje nalazilo na samoj granici prema Mlecima.

Godine 1489. broj stanovnika Livna je, u svjetlu defterskih podataka, bio smanjen; tada ukupno ima 24 kuće (od čega su dvije udovičke) i svega 6 stanovnika bez stalnog boravka. Status stanovnika je ostao nepromijenjen, oni su i dalje vlasiti-stočari i plaćaju po jednu filuriju po svakoj kući. Koji su mogli biti razlozi smanjenju broja stanovnika? Da li to proizilazi iz karaktera ovog popisa, tj. da sve stanovništvo nije bilo zapisano, ili je došlo do faktičkog smanjenja stanovništva, teško je utvrditi. Poznati su, naime, slučajevi da su vlasiti ponekad bježali i preko granice, ukoliko im uslovi življenja nisu odgovarali. Ali, kako je Turcima bilo stalo da to područje u krajini bude naseljeno, i to prvenstveno lako pokretnim nomadskim stanovništvom, oni su novonaseljenim

3. Istanbul, Başbakanlık arşivi, TD No 18, fotokopije u Orijentalnom institutu u Sarajevu br. 61 (u daljem citiranju skraćeno: OIS br. 61).

4. Istanbul, Başbakanlık arşivi, TD No 24, fotokopije u Orijentalnom institutu br. 62 (dalje: OIS br. 62).

5. Istanbul, Başbakanlık arşivi, TD No 56, fotokopije u Orijentalnom institutu br. 62 (dalje: OIS br. 63).

6. Istanbul, Başbakanlık arşivi, TD No 157, fotokopije u Orijentalnom

institutu br. 65 (dalje: OIS br. 65).

7. Istanbul, Başbakanlık arşivi, TD No 284, fotokopije u Orijentalnom institutu br. 212 (dalje: OIS br. 212).

8. Istanbul, Başbakanlık arşivi, TD No 533, fotokopije u Orijentalnom institutu br. 92 (dalje: OIS br. 92).

9. Ankara, Tapu ve Kadastro No 475, fotokopije u Orijentalnom institutu br. 211 (dalje: OIS br. 211).

10. OIS br. 61, fo 61).

stanovnicima Livna davali određene povlastice. Tako su oni koji bi se stalno nastanili tri godine bili oslobođeni plaćanja poreza, a nakon tri godine su plaćali kao i starosjedioci po jednu filuriju po svakoj kući.¹¹

Ovakve tendencije su imale određene rezultate, pa 27 godina kasnije, tj. 1516. godine Livno ima 63 kršćanska domaćinstva (kuće), 2 muslimanska i 5 mudžereda.¹² Po svom statusu, naselje je nazvano *varoš*, što znači da je to staro srednjovjekovno naselje u podgrađu utvrde. Premda se ono u ranija dva popisa (1485, 1489) naziva sintagmom *samo mjesto Livno* (bilj. 11), sigurno je da to podrazumijeva *varoš*. Ovo je prvi spomen Livna pod nazivom *varoš*, a to znači urbano naselje (iako malo), u kojem je postojala crkva i trg, kakav su Turci zatekli. Stanovništvo je zadržalo raniji status vlaha-stočara, ali se već primjećuje početak prelaska na islam, jer se susreću i dva muslimana koji zadržavaju, također, isti status vlaha filuridžija. Kako je vlaško stanovništvo, uglavnom, spadalo u haske domene, tako je i *varoš* Livno pripadala hasu bosanskog sandžakbega Mustafa-paše i donosila mu prihod od 3.685 akči. Livno je 1516. godine još uvijek steća krajina, mjesto na samoj granici, u kojem još 30 godina nakon turskog osvojenja prilike nisu bile stabilizovane, pa je razumljivo što je stanovništvo zadržalo status vlaha-stočara, koji nisu bili vezani za zemlju ni spahiju. Njihovu imigraciju u granične i stanovništvom prorijeđene oblasti, kako se zna, turska vlast je protežirala i usmjeravala naseljavanje vlaha najviše iz svojih strategijskih razloga.¹³

Međutim, između 1516. i 1528. godine u razvoju Livna se događaju krupne promjene. Za tih 12 godina u mjestancetu čiji se stanovnici isključivo bave stočarstvom začinje se embrion novog naselja orijentalno-islamskog tipa, sa razvijenom zanatskom privredom, a podižu se i prvi sakralni objekti. Godine 1528. u Livnu su već bile formirane dvije mahale oko novopodignutih objekata (džamije i mesdžida) koje su bile naseljene isključivo muslimanskim stanovništvom. Postojao je i treći džemat, nazvan također muslimanski, ali je u njemu živio i izvjestan broj kršćana, a po statusu bilo je to rajinsko stanovništvo.¹⁴

Osnivač takvog Livna, buduće kasabe, moža se smatrati Sinan-beg, o kojem nemamo nikakvih podataka izuzev da je bio čauš na dvoru, dakle, imao je visok dvorski položaj. Može se pretposta-

11. U opširnom defteru za bosanski sandžak iz 1489. godine o mjestu Livnu nalazi se sljedeća zabilješka: **Samo Livno. Spada u has mir-i live; svaka kuća plaća po jednu filuriju, i to na dan zvani Đurđevdan; osim toga, ako se neko tu naseli tri godine je oslobođen, a poslije tri godine svaka kuća plaća po jednu filu-**

riju, mudžeredi (inokosni) ne plaćaju. OIS br. 62, fo 62/39.

12. OIS br. 63, fo 63/18

13. Adem Handžić, **O društvenoj strukturi stanovništva u Bosni početkom XVII stoljeća**, u ovom broju POF-a.

14. OIS br. 65, fo 65/192-193.

viti da je domaći čovjek iz tih krajeva koji je stekao određeni položaj, dobio za to posjed i na njemu podigao prvu džamiju u Livnu zvanu *Sinan-čauševu*. Ona je morala biti podignuta prije sastavljanja deftera (1528-30), jer se tada spominje kao jedina džamija u Livnu oko koje je formirana i prva, istoimena mahala.¹⁵ Sličan slučaj nalazimo i pri osnivanju Mrkonjić-grada, gdje je Hadži Mustafa-aga, porijeklom iz tog kraja, koji je također imao visoku funkciju na carskom dvoru, funkciju kizlarage, na tome mjestu podigao kao svoj vakuf prve kulturno-prosvjetne i druge objekte i time udario temelj novom naselju.¹⁶ U *Sinan-čauševoj mahali* je bilo 26 muslimanskih kuća i 17 mudžereda.¹⁷

Druga mahala je bila *Mahala mesdžida Hamze Ljubunčića*, za koga se po prezimenu vidi da je domaći čovjek, a bio je dotle, kako se ističe, na službi kao aga azapa u tvrđavi Obrovac. Odatle je po službenoj dužnosti došao u Livno. On je, dakle, na svom zemljištu koje je zavještao, podigao mesdžid oko koga se formirala druga livanjska mahala, znatno veća od *Sinan-čauševe mahale*. Imala je

15. *Sinan-čauševa džamija* (ili *Džumanuša*) je prema defterskim podacima najstarija džamija u Livnu, iako se prema istraživanjima M. Mujezinovića smatralo da je najstarija džamija Balaguša (up. M. Mujezinović. *Islamska epigrafika BiH*, knj. III. »Veselin Masleša«. Sarajevo 1982. str. 96-99). Naime, Mujezinović je, vjerovatno, pogriješio u čitanju kronograma sa natpisa Balagijine džamije i njezinu gradnju datirao u 920. godinu (1514/15) što je nemoguće, jer su u Livnu 1516.g odine bila evidentirana samo 2 muslimanska domaćinstva i nije mogla biti podignuta nikakva džamija (uporedi ovdje bilješku 47). Mujezinović je naveo za *Sinan-čauševu džamiju* da je podignuta 1529. godine, ali je, kako vidimo po defteru iz 1528-30. godine, u to doba ona već bila sagrađena i oko nje formirana mahala, te je sigurno da je bila podignuta nešto prije 1528. godine, isto kao i mesdžid *Hamze Ljubunčića*. Sad bi se mogla uzeti kao tačna i legenda po kojoj se kaže da je ova džamija dobila ime **Džumanuša**, po tome što je u njoj bila uspostavljena prva **džuma** njoj bila uspostavljena prva **džuma** — molitva u Livnu. To se zaista moglo i dogoditi, jer se **džuma** mogla obavljati u toj jedinjoj džamiji u to

doba. Mujezinović tu legendu odbacuje iz prostog razloga što je smatrao da je džamija Balaguša starija (Mujezinović, nav. dj. str. 99).

Narodna predaja kazuje da je džamiju podigao Gazi-Husrev-begov haznadar, *Sinan-čauš*. Njega je, kako ista legenda kaže, poslao Husrev-beg u Livno da sagrađi veliku carsku džamiju. Međutim, prema drugoj verziji legende o nastanku džamije, *Sinan-čauš* je bio carski vekil, pa ga je car poslao u Livno da sagrađi carsku džamiju. I jedna i druga verzija ove legende ukazuju na jednu tendenciju, tj. tendenciju države da se na tom mjestu podigne carska džamija oko koje treba da se formira kasaba. Sasvim je sigurno da je državi bilo u interesu da se na takvom strateškom položaju formira i razvije kasaba. Ovakvi slučajevi nisu usamljeni i bilo je više gradova u Bosni i Hercegovini koji su nastali i razvili se na ovakav način (up. A. Handžić, **O formiranju nekih gradskih naselja u BiH u XVI stoljeću — uloga države i vakufa**, Prilozi za orijentalnu filologiju XXV, Sarajevo 1977. str. 133-170).

16. Adem Handžić, **O formiranju nekih gradskih naselja u BiH u XVI stoljeću**, str. 156-165.

17. OTS br. 65, fo 65/192.

41 muslimansku kuću i 35 mudžereda.¹⁸

Treća stambena cjelina Livna je bio *Džemat muslimana raje varoši Livna* koja se sastojala od 24 muslimanske kuće i 5 mudžereda, te od 7 kršćanskih kuća i 6 kršćanskih udovica.¹⁹

Žitelji dviju livanjskih mahala imali su status gradskog stanovništva, tj. nisu plaćali osnovni rajinski porez *resm-i čift*, koji je vezan za zemlju, te prema tome nisu pripadali ni jednom spahiji. Bavi se trgovinom i zanatstvom i na taj način osiguravali sredstva za život. Dio tih stanovnika predstavljao je ulufedžijsku vojsku koja je služila u tvrđavi. Oni, pak, sanovnici prve dvije mahale koji su obrađivali zemlju izvan grada plaćali su ušur i salariju za prihode, ali ne i rajinski *resm-i čift*.²⁰ Međutim, stanovnici treće mahale, *džemata muslimana raje*, bili su u rajinskom statusu, obrađivali su zemlju, davali spahiji *resm-i čift*, te ušrove i sve druge rajinske poreze, muslimani, kao i kršćani. Trojica kršćana, stanovnika ovog džemata, bili su oslobođeni rajinskih poreza, jer su služili u livanjskoj tvrđavi. To su Petar, sin Nikole i Ivan, sin Mateja, meremetčije (majstori koji vrše razne opravke) i Vukman, kovač.²¹

U Livnu je 1528. godine već dobro bilo razvijeno zanatstvo, o čemu svjedoče podaci iz popisa te godine. Tome su doprinijele dvije činjenice: prvo, Livno kao mjesto sa stočarskom proizvodnjom imalo je uslove za razvoj zanata za preradu kože i izradu predmeta od kože i drugo, posadnici tvrđave razvijali su zanate za potrebe vojske. Najrazvijeniji je bio krojački zanat, očito za potrebe vojske. Zabilježeno je 8 krojača, i to: 6 u *Mahali džamije Sinana-čauša* i 2 u *Mahali mesadžida Hamze Ljubunčića*. Dalje, za potrebe vojske radili su i druge zanatlije, kojih je bilo u Livnu: 4 čizmedžija, 3 mutapčija, 3 sarača, 2 kovača, 2 obučara, te po jedan čebedžija, papudžija, bravar i sabljar. U Livnu je 1528. bio evidentiran samo jedan tabak (štavljač kože), ali se ovaj zanat kasnije znatno razvio tako da je krajem XVI stoljeća bio osnovan i tabački esnaf. Bilo je još nekoliko zanata za opće potrebe stanovnika: 1 bakal, 1 kasap, 1 telal i 1 baždar (koji naplaćuje tržnu taksu). Kako smo već vidjeli, i među kršćanskim stanovništvom je bilo nekoliko zanatlija: dvojica meremetčija i jedan kovač koji su bili oslobođeni poreza jer su služili u tvrđavi. Spominje se, međutim, i jedan zlatar, Stipan, sin Radice. Ti podaci dovoljno govore o izvjesnom značaju te varoši.²²

18. OIS br. 65, fo 65/192.

19. OIS br. 65, fo 65/193.

20. O stanovnicima Livna u opširnom defteru iz 1528. godine postoji ovakva zabilješka: **Samo Livno. Džemat muslimana varoši Livno. To su oni koji stanuju izvan tvrđave u džamijskoj mahali i u mahali mesadžida Ljubunčića Hamze ili primaju platu**

(ulufe) ili se bave trgovinom ili na neki drugi način zarađuju sredstva za život. Oni, međutim, koji obrađuju zemlju daju ušur i salariju, ali ne plaćaju *resm-i čift*; OIS br. 65, fo 65/192.

21. OIS br. 65, fo 65/193.

22. Isto, fo 65/192-193.

Iako je ovo mjesto u ovom popisu nazvano *varoš Livno*,²³ ono je stvarno već bilo dobilo status kasabe. Naime, popisivač je zabilježio zatečeno stanje, a samim popisom naselje je promijenilo status. Proglašenje jednog naselja kasabom predstavljalo je važan upravnopravni akt. Time se nije mijenjao samo naziv naselja nego i pravni položaj muslimanskog stanovništva. Tim aktom ono prestaje plaćati osnovni rajinski porez *resm-i çift* i nije potčinjeno spahiji; više nije ničija raja. Stanovništvo je obično bilo oslobođeno i raznih državnih nameta zvanih *avariz-i divaniye ve tekalif-i örfiye*, zavisno od eventualne službe koju je vršilo ili zavisno od drugih uslova i prilika. Poznato je da su morale postojati tri komponente da bi jedno naselje bilo proglašeno kasabom: urbana, kulturna i privredna. Ako razmotrimo položaj Livna te 1528. godine, vidimo da ispunjava sva tri osnovna uvjeta, ima džamiju oko koje je formirano naselje, te dobro razvijenu zanatsku privredu, kao i sedmični pazarni dan,²⁴ a što je osnovno, njegovi stanovnici su u statusu gradskog stanovništva, tj. oslobođeni su plaćanja rajinskog *resm-i çifta*. Dakle, može se pouzdano reći da je Livno 1528. godine dobilo status kasabe.

Kako se vidi, relativno brzo, za 12 godina, Livno mijenja fizionomiju, naselje postaje kasaba. Razlog leži u tome što su u tom periodu (od 1516. do 1528.) izvršena nova osvajanja prema zapadu. Turci su osvojili područja zapadno od Livna: Zrmaju, Ostrovicu, Sinj, Vrliku, Petrovo polje i Petrovu goru, tako da Livno ostaje koliko toliko u zaleđu, nije više mjesto na samoj granici. S druge strane, Livno je imalo dobar strateški i komunikacioni položaj, pa su se tako stekli uslovi za brži razvoj. Dalje, pomicanjem granice prema zapadu situacija u livanjskom kraju se stabilizovala pa je stanovništvo bilo sve više vezano za zemlju i počelo se tu stalno nastanjivati. Sigurno je da je novoformirana kasaba postala privlačna za okolno stanovništvo koje se počelo tu doseljavati iz bliže okoline, ali i iz daljih krajeva.²⁵ Izrastanjem u značajnije muslimansko naselje stanovnici Livna i okoline gube status vlahastočara i postaju po svojim davanjima zemljoradnička raja. Jedan dio, pravo gradsko stanovništvo, biva oslobođeno rajinskog statusa, dok periferija ostaje rajinsko zemljoradničko stanovništvo. Sličan preobražaj u područjima naseljenim vlasimostočarima imala su i neka varoška naselja na granici (Travnik, Mrkonjićgrad, Kamengrad). Očito je, međutim, da je ovo još uvijek bio prelazni period od stočarskog ka gradskom naselju. Uz varoš naznali su se pašnjaci na kojima su stanovnici varoši i posada iz tvrđave napasali svoju stoku plaćajući prvobitno paušalni iznos (*mu-*

23. Isto, fo 65/192.

24. O održavanju sedmičnog pazarnog dana svjedoči podatak da se među stanovnicima Livna navodi i **Bali, sin Jusufa, baždar**, dakle čovjek koji naplaćuje tržnu taksu na

pazaru, OIS br. 65, fo 65/192.

25. Trojica stanovnika Livna 1528. godine doselila su se iz Hercegovine: Mehmed, sin Hizira. Hamza, sin Abdullaha i Širi, sin Abdullaha, za koje se kaže **'an liva-i Herseg**, fo 65 193.

kata) od 200 akči godišnje. Kasnije je takav način dokinut i uvedeno je plaćanje ušura od prihoda.²⁶

Još je jedna činjenica uticala na povećanje broja stanovnika Livna. Na tom trgu, u blizini granice i ratnih operacija, obavljana je kupoprodaja zarobljenika. Godine 1528. bio je evidentiran godišnji prihod državi od 600 akči od zakupa badža od prodaje zarobljenika u Livnu (*mukata-i bac-i usara*).²⁷ Prema kanun-mama za bosanski i kliški sandžak, visina pristojbe za prodatog roba bila je 2 akče za kupca i 2 akče za prodavca.²⁸ Računajući, dakle, pristojbu od 4 akče po jednom zarobljeniku, izlazi da se u Livnu godišnje prodavalo 150 zarobljenika. To je bio priličan broj, jer su se u to doba u relativnoj blizini Livna vodile borbe, ali kasnije je taj broj opao na polovicu (1540. godine). Radi usporedbe navešćemo da je 1528. mukata prihoda od prodaje zarobljenika u Sarajevu iznosila 1.000 akči, dakle, prodavalo se 250 zarobljenika. Sudbina zarobljenog stanovništva kretala se ka masovnom prelaženjem na islam, da bi tako olakšalo svoj položaj. Naime, stav islamske religije prema ropstvu je bio takav da su svi oni koji su posje dovali robove smatrali svojom moralnom dužnošću da ih oslobode, naročito ako su robovi prelazili na islam. Stiče se dojam da je većina zarobljenog stanovništva prelazila na islam, a potom oslobađana. Udio oslobođenih robova u formiranju stanovništva gradova imao je svoj i kvalitativni i kvantitativni značaj. Iako je takvo stanovništvo bilo naseljeno i po selima, najviše ga je bilo po gradovima.²⁹ Svi su oni označavani kao kršćanski sinovi, izričitim kršćanskim imenom oca ili imenom oca Abdullah (= božji rob),³⁰ a rijetko kao sinovi muslimana, kada su u ropstvo pali i otac i sin, te obojica prije popisa primili islam. Inače u gradovima nalazimo oslobođene robove svih profesija, počevši od svih vrsta zanatlija do vjerskih i državnih službenika.³¹ Dakle, možemo reći da je dvadesetih godina XVI stoljeća u Livnu naseljen dobar broj oslobo-

26. O tome donosimo sljedeću zabilješku iz deftera iz 1528. godine: **Ispasišta Podlaz i Čiče (?)**. Tu napasaju svoju stoku posadnici tvrđave Livno i stanovnici varoši spomenute tvrđave. Ne uzima se pristojba za ispasišta sa kojih se kosi. Oni plaćaju 200 akči kao zakup. Ima stalno onih koji s drugih strana tu dolaze i nanasaju (stoku) i od njih se uzima kao pristojba na ispašu (resm-i i yalyak) 30 akči od kruone stoke. 20 akči od srednje i 10 akči od sitne stoke. Sada je ukinut zakup za stanovnike varoši. Oni (varošani) koji (tu) kose (travu) i nanasaju (stoku) plaćaju ušur, ali ne daju pristojbu na ispašu; međutim, oni koji dolaze sa strane to ne plaćaju; fo 65/1993.

27. OIS br. 65, fo 65/68.

28. Kanuni i kanun-name za bosanski, hercegovački, zbornički, kliški, crnogorski i skradinski sandžak. Orijentalni institut, Sarajevo 1957, str. 78 i 89.

29. Adem Handžić, **O gradskom stanovništvu u Bosni u XVI stoljeću**, POF XXVIII-XXIX, Sarajevo 1980, str. 250-252.

30. Upravo pada u oči činjenica da se kao ime oca navodi naziv Abdullah kod mnogih stanovnika Livna 1528. godine; od ukupno evidentiranog 81 domaćina muslimana i 46 inokosnih muslimana, za njih 42 je kao ime oca označeno **Abdullah**, što znači sin kršćanina.

31. A. Handžić, **O gradskom stanovništvu u Bosni u XVI stoljeću**, str. 250-252.

denih zarobljenika koji su prešli na islam i bavili se gradskim zanimanjima:

Da su oslobođeni robovi prelazili na islam i naseljavali se u Livnu, može se djelomično objasniti relativno brzo povećanje broja muslimana, od svega 2 muslimanska domaćinstva 1516. godine na 81 domaćinstvo i 46 mudžereda muslimana 1528. godine. Širenje islama u Livnu i okolini može se okarakterisati ovako: dio domaćeg stanovništva je primio islam, dio stanovništva se doselio iz bliže i dalje okoline i tu prihvatio islam, a jedan dio predstavljaju oslobođeni ratni zarobljenici koji su prešli na islam, a predstavljali su pretežno nosioce zanatske privrede.

U sljedećih dvadesetak godina Livno se još više širi i po broju stanovnika, a i u građevnom smislu. Godine 1550. to je naselje i formalno evidentirano kao *kasaba*.³² Livno je dotle bilo sasvim promijenilo svoj izgled, postalo je značajna kasaba, dok je kršćanska varoš, na periferiji, gotovo sasvim iščezla. U građevnom smislu može se konstatovati da su bila podignuta tri mesdžida i jedna džamija, kao i javni hamam. Još od ranije je postojala džamija Sinana-čauša i mesdžid Hamze Ljubunčića, a podignuta su kasnije i dva mesdžida: Pehlivan Hasana i Husejna Etmekči-zade.

Na dalji intenzivan razvoj Livna imale su uticaja opće prilike toga vremena. Naime, u međuvremenu od 1528. do 1550. izvršena su dalja osvajanja prema zapadu u Dalmaciji, tako da je od novoosvojenih teritorija 1537. osnovan novi sandžak, nazvan kliški po gradu Klisu. Namjera je bila da sjedište sandžaka bude u Klisu, i to je bilo i zvanično proklamovano, ali do toga nikad nije došlo. Klis je ostao mjesto na samoj granici, te nije imao uvjeta za veći razvoj i permanentno dovoljno nesiguran da bi mogao postati sjedište sandžaka. Zato je Livno, iako nezvanično, bilo stvarno sjedište sandžaka, što je posebno uticalo na njegov brži razvoj.

Kako je već rečeno, Livno je 1550. godine imalo četiri mahale:

- Mahala džamije Sinana-čauša
- Mahala mesdžida Hamze Ljubunčića
- Mahala mesdžida Pehlivan Hasana
- Mahala mesdžida Husejna Etmekči-zade.³³

U *mahali Sinana-čauša* zapisana su 52 muslimanska domaćinstva i 43 mudžereda. Treba istaknuti da su kuće vjerskih službenika u svim popisima izdvojeno zapisane, što govori o njihovom specifičnom statusu, tj. da je i gradsko stanovništvo imalo određene obaveze, ali ne i vjerski službenici. Tako je u ovoj mahali zapravo zapisano 49 kuća + tri kuće vjerskih službenika: hatib, imam

32.OIS br. 212. fo 212/35; Livno je naznačeno kao *Nefs-i kasaba-i Hlevne*, za razliku od ranijih deftera

gdje je nazivano samo *Nefs-i Hlevne*.

33. Isto.

i mujezin Sinan-čauševе džamije. U njoj je bilo nastanjeno dosta zanatlija. Navedeno je deset vrsta zanata. Najrazvijeniji je bio krojački zanat (evidentiran je 21 krojač). Ostali su zanati bili zastupljeni uglavnom sa po jednim do pet ljudi: bilo je 5 čizmedžija, 4 bakala, 4 čurčije, 3 tabaka, 2 sarača i po jedan kečedžija,³⁴ telal, čebedžija i hamamdžija.³⁵ Navođenje hamamdžije je jasan dokaz da je u gradu već tada postojalo javno kupatilo.

Mahala mesdžida Hamze Ljubunčića je bila nešto manja. U njoj je bilo 37 kuća i 28 mudžereda. Zabilježeni su kao stanovnici sljedeće zanatlje: 8 krojača, 3 sarača, zatim po jedan čebedžija, tabak, čizmedžija i paftadžija.³⁶ Evidentiran je bio i jedan trgovac.³⁷

Mahala mesdžida Pehlivan Hasana je u ovo vrijeme bila najrazvijenija u Livnu. Obuhvatala je 74 domaćinstva i 46 mudžereda. I ovdje su zanati bili razvijeni. Kao i u drugim mahalama, i ovdje je krojački zanat bio najrazvijeniji, bilo je 12 krojača. Dalje, bilo je 6 tabaka, 5 čurčija, 4 sarača, 3 bakala, 2 papudžija, te po jedan: čizmedžija, dunder, nalčadžija,³⁸ kovač i kasap.³⁹

Mahala mesdžida Husejna Etmekči-zade imala je 49 domaćinstava i 53 mudžereda. Pošto su i ovdje evidentirane zanatlje, evo kako su bili zastupljeni pojedini zanati: 13 krojača, 8 čurčija, 7 tabaka, 4 papudžije, 3 sarača, 2 kasapa, 2 dundera, 1 mlinar, 1 odundžija,⁴⁰ 1 bakal, 1 kovač i 1 bravar.⁴¹

Dakle, sada se može vidjeti kompletna slika kasabe Livno sredinom XVI stoljeća. U četiri mahale bilo je ukupno zapisano 212 muslimanskih domaćinstava i 170 mudžereda. Zanatstvo je bilo izrazito razvijeno, a to je, vjerovatno, uslovljeno vojnim potrebama, prvenstveno vojnog garnizona stacioniranog u tvrđavi Livno. Najrazvijeniji je bio krojački zanat, u sve četiri mahale bilo je 54 krojača, dalje slijede 17 čurčija, 17 tabaka, 12 sarača. U Livnu su, dalje, bili zastupljeni još i ovi zanati: bakali (8), čizmedžije (7), papudžije (6), dunderi (3), kasapi (3), čebedžije (2), nalčadžije (2), te po jedan kečedžija, telal, hamamdžija, paftadžija, nalčadžija, mlinar, odundžija i bravar.

U *varoši*, adekvatnije u rajinskom dijelu ovog grada, bilo je evidentirano 19 muslimanskih domaćinstava koja su plaćala ra-

34. Kečedži = zanatlija koji od ostrugane dlake s govedskih koža ili od vune pravi file, odnosno kape (kečeta).

35. OIS br. 212, fo 212/35.

36. Paftadži = zanatlija koji izrađuje lijepo ukrašene kopče na ženskim pojasevima od srebra ili kojeg drugog materijala.

37. OIS br. 212, fo 212/35 i 212/36.

38. Nalčadži = zanatlija koji pravi potkovicе za muške cipele i čizme.

39. OIS br. 212, fo 212/36 i 212/37.

40. Odundži = čovjek koji se bavi sječom i prodajom drva za ogrev.

41. OIS br. 212, fo 212/37 i 212/33

jinski *resm- çift*, zatim 13 *kršćanskih domaćinstava* zaduženih sa rajinskom *ispendžom*. Među kršćanskim kućama 4 kuće su bile u-dovičke. One su plaćale umanjenu ispendžu od svega 6 akči, dok je za druga domaćinstva ispendža iznosila 25 akči. Ukupna ispendža iznosila je 225 akči, a ukupni *resm-i çift* (po 22 akče) iznosio je 418 akči.⁴²

Konačno, na rijeci Bistrici, koja teče kroz Livno, postojala su 22 rajinska mlina na koje je plaćen tzv. *resm-i asiyab* (taksa na mlin) po 30 akči godišnje, ukoliko je mlin radio cijelu godinu, ili po 15 akči, ukoliko je radio pola godine.

Stanovništvo četiri livnjske mahale bilo je isključivo muslimansko i imalo je status gradskog stanovništva, tj. bilo je slobodno, nije bilo ničija raja, nije u principu imalo zemlje i nije plaćalo rajinski porez *resm-i çift*; bavilo se zanatstvom i trgovinom.⁴³ U dijelu grada koji je nazvan varoš, međutim, živjeli su muslimani i kršćani i imali su isti status, tj. bili su raja i bavili se poljoprivredom. Taj dio grada predstavljao je periferiju.⁴⁴ Širenje islama u ovom periodu je još evidentno, jer se kao ime oca za mnoge domaćine muslimane navodi naziv Abdullah (božji rob — što podrazumijeva kršćansko ime).

U sljedećih četvrt stoljeća grad se još više razvio i proširio. Godine 1574. Livno već ima sedam muslimanskih mahala i jednu kršćansku.⁴⁵ Osim već ranije spomenute četiri mahale iz 1550. godine, pojavljuju se još i sljedeće tri muslimanske mahale:

- Mahala džamije Mehmed-age
- Mahala džamije Perko Mehmeda
- Mahala Ferhad-bega.⁴⁶

Evo brojčana stanja domaćinstava po mahalama 1574. godine: *Mahala džamije Sinana-čauša* 92 domaćinstva, *Mahala džami-*

42. OIS br. 212, fo 212/38.

43. O stanovnicima muslimanima kasabe Livno nalazi se u defteru iz 1550. godine sljedeća zabilješka: **Sama kasaba Livno. To je džemat muslimana koji stanuju u spomelnutoj kasabi, bave se trgovinom i zanatstvom i na taj način stiču sredstva za život. Zato ne plaćaju (rajinske) resmowe (prisojbe). Oni, međutim, koji izvan granica (kasabe) obrađuju zemlju plaćaju ušur i salariju;** OIS br. 212, fo 212/35.

44. U defteru iz 1550. godine nalazi se ovakva zabilješka o statusu sta-

novnika varoši. **Sama varoš kasabe Livno. I muslimanska i kršćanska raja koja stanuje u spomenutoj varoši obrađuje zemlju i plaća ušrove, salariju i rajinske pristojbe;** OIS br. 212, fo 212/38.

45. OIS br. 92, fo 92/152 do 92/156.

46. To je Ferhad-paša Sokolović, sin Rustem-bega. Između ostalog, bio je kliški sandžakbeg od 1566. do 1574. godine. Upravo u vrijeme dok je on bio sandžakbeg razvila se i ova mahala. To je još jedan dokaz da su kliški sandžakbegovi stolovali u Livnu, a ne u Klisu.

je *Bali-age Ljubunčića*⁴⁷ 55 domaćinstava, *Mahala džamije Mehmed-age* 115 domaćinstava, *Mahala džamije Perko Mehmeda* 89 domaćinstava, *Mahala meždžida Pehlivan Hasana* 150 domaćinstava, *Mahala mesdžida Etmekči-zade* 125 domaćinstava i *Mahala Ferhad-bega* 27 domaćinstava, dakle ukupno 653 domaćinstva. U defteru iz 1574. godine nisu bilježene zanatlije, kao u onom iz 1550. godine, tako da nemamo predstavu o stanju zanatstva, ali se može pretpostaviti da je srazmjerno povećanom ukupnom brojnom stanju stanovnika i zanatstvo bilo brojnije. Ovdje jedino treba istaći da se u međuvremenu bio posebno razvio tabački zanat, jer je u defteru evidentiran *džemat tabaka*, kojih je bilo 40 domaćinstava, što ukazuje da je tu već postojao i tabački esnaf. Što se tiče kršćanske mahale, u njoj je bilo evidentirano samo 6 domaćinstava. Za njene stanovnike stoji zabilješka da imaju status raje i da se bave poljoprivredom.⁴⁸ Iz ovih podataka se vidi da se kršćanska varoš, koja je očito u početku imala određeni značaj, usljed postepenog prelaženja na islam njenog stanovništva, do ove godine sasvim istopila.

Na rijeci Bistrici u samoj kasabi znatno je bio povećan broj mlinova. Zabilježeno je 50 mlinova i 9 stupa, koji su donosili prihod sandžakbegu (u čiji je has spadalo Livno) 1.455 akči godišnje.

Zahvaljujući sačuvanim popisima, možemo sagledati sliku Livna i s početka XVII stoljeća, tačnije 1604. godine. Grad se i da-

47. U ranijim izvorima ova je mahala nazivana po osnivaču Hamzi Ljubunčiću. Sada (1574) kao i u kasnijim izvorima ona se naziva Mahala *Bali-age Ljubunčića*, za koga se može pretpostaviti da je potomak navedenog Hamze. Bali-aga je u Livnu imao svoj vakuf koji je bio najveći u ovom mjestu; imao je gotovinu u iznosu od 128.560 akči, koja je pozajmljivana privrednicima uz interes, te prihod od zakupa 18 dućana, godišnje 3.400 akči (up. F. Spaho, *Džamije i njihovi vakufi u gradovima Kliškog sandžaka početkom XVII vijeka*, Anali GHB IV, Sarajevo 1976, str. 222-223). Izmjena naziva mahale može se protumačiti ovako: najprije je Hamza Ljubunčić podigao prije 1528. godine mesdžid oko koga se formirala mahala. Kasnije je njegov potomak Bali-aga pregradnjom postojećeg mesdžida podigao džamiju i za nju osnovao vakuf, a džamija je u narodu dobila ime po osnivaču, nazvana je *Balaguša*. Ovdje treba istaknuti da je M. Mujezinović kao datum gradnje ove džamije označio god. 920 (1514-

-15), i to na osnovu natpisa iznad ulaza u džamiju (up. M. Mujezinović, *Turski natpisi XVI vijeka iz nekoliko mjesta u BiH*, FOR III-IV, Sarajevo 1953, str. 458), što je, prema službenim popisima, nemoguće jer smo ranije vidjeli da su 1516. godine u Livnu bila zabilježena samo dva muslimanska domaćinstva. Mislim da je Mujezinović pogriješio u čitanju kronograma natpisa pročitavši ga ovako:

مِثْقَالُ الذَّهَبِ

(sa zlatnim perom), što daje brojčanu vrijednost 920 (ili godina 1514-15). Pošto na natpisu nema dia-kritičkih znakova, smatram da kronogram treba čitati

مِثْقَالُ الذَّهَبِ

(sa duhovnim perom), što daje brojčanu vrijednost 968, a to odgovara godini 1560-61. Ta godina gradnje se podudara sa podacima iz deftera, jer kako smo vidjeli 1528. godine se spominje mesdžid Hamze Ljubunčića, a 1574. džamija *Bali-age Ljubunčića*, koja je, dakle, mogla biti podignuta u međuvremenu, tj. 1560/61. god.

48. OIS br. 92, fo 92/157.

lje širio i razvijao. Tada se kasaba sastojala od 9 muslimanskih mahala i jedne kršćanske:

1. *Mahala džamije Sinana-čauša (Džumanuša)*; imala je ukupno 49 domaćinstava i 2 mudžereda. Od zanata uvedeni su ovi: 5 krojača, 2 čučije, 1 sarač, 1 hamamdžija, 3 tabaka, 1 nalbant (potkivač konja) i 1 bakal. U njoj je bilo zabilježeno i 12 dućana koji su pripadali vakufu navedene džamije Sinana-čauša. Sam vakuf je imao gotovinu u iznosu od 58.171 akče, te kirije od navedenih dućana 2.230 akči godišnje. Izdaci iz sredstava vakufa su bili sljedeći: plata imamu i hatibu dnevno 6 akči (to je bio Hasan-halifa), plata muzejinu dnevno 2 akče (Sulejman-halifa), plata drugom mujezinu dnevno 2 akče (Sefer halifa), plata mualima dnevno 2 akče (navođenje mualima je jasan dokaz o postojanju mekteba uz džamiju), inuarifu godišnje 120 akči, kajimu dnevno 1 akča, muteveliji dnevno 3 akče, naziru godišnje 100 akči, mimaru dnevno 1 akča (navođenje mimara kao stalnog vakufskog službenika govori o tome da su vršene stalne opravke na džamiji i drugim vakufskim objektima) i troškovi za svijeće i hasure godišnje 140 akči.

2. *Mahala džamije Bali-age Ljubunčića (Balaguša)*; imala je 30 domaćinstava i 2 mudžereda. U ovoj je mahali evidentirano 5 krojača i 1 dunder. Iz ove mahale 18 dućana je pripadalo istoi-menom vakufu Bali-age Ljubunčića, koji je bio najbogatiji vakuf u Livnu u ovom periodu. Sastojao se od 128.560 akči gotovine, zatim od prihoda od kirija za navedene dućane 3.400 akči godišnje i prihoda od mlinova 400 akči godišnje. Od tih sredstava podmirivani su ovi troškovi: imamu i hatibu dnevno 8 akči (Šaban-halifa), mujezinu dnevno 5 akči (Muslihuddin-halifa), drugom mujezinu dnevno 3 akče (Husejn, sin Hadži Ejnehana), trećem mujezinu dnevno 2 akče (Mehmed, sin Ramadana), kajimu dnevno 2 akče, džuzhanu dnevno 1 akča i muteveliji dnevno 4 akče.

3. *Mahala džamije Mehmed-age*; u ovoj mahali je bilo 26 domaćinstava i 2 mudžereda. Od zanatlija su upisani 2 krojača, 1 dunder, 1 svjećar, 1 tabak i 1 čurčija. 25 dućana u mahali pripadalo je vakufu Mehmed-age. Ovaj vakuf je imao gotovinu u iznosu od 49.284 akče, a izdaci su mu bili: plata imamu i hatibu dnevno 6 akči (Veli-halifa), prvom mujezinu dnevno 2,5 akče (Hadži Omer-halifa, drugom mujezinu dnevno 2,5 akče (Ibrahim), ferašu i kajimu dnevno 1 akča i muteveliji dnevno 2,5 akče.

4. *Mahala džamije Mehmeda Perko-zade (Muhameda spahije ili Perkuša)*; sastojala se od 84 domaćinstva i 4 mudžereda. Evidentirani su sljedeći zanati: 1 kovač, 2 samardžija, 5 tabaka, 4 bravara, 3 čurčije, 1 nalbant, 4 sarača, 4 dundera, 4 obućara i 1 krojač. I ova je džamija imala svoj vakuf koji je imao 84.000 akči gotovine. Od vakufskih sredstava podmirivani su ovi troškovi: imamu, hatibu i mualimu dnevno 10 akči (sve tri službe obavljalo

je jedno lice, Musa-halifa, a iz činjenice da je obavljao dužnost mualima, vidi se da je uz džamiju postojao i mekteb), prvom mujezinu dnevno 3 akče (Husejn-halifa), ašerhanu (učač pojedinih dijelova iz Kur'ana) i muarifu dnevno 3 akče (Bešir-halifa), muteveliji dnevno 3 akče, naziru godišnje 160 akči, kajimu dnevno 1 akča i troškovi za svijeće i hasure dnevno 1 akča.

5. *Mahala džamije Mustafa-paše* (Lala-pašina džamija); imala je 38 domaćinstava i 2 mudžereda. Od zanatlija su upisani: 2 ćurčije, 4 tabaka, 4 krojača, 1 sarač i 1 mimar. Osam dućana je pripadalo vakufu navedene džamije i donosilo mu godišnje 1.280 akči, a vakuf je imao i gotovinu u iznosu od 123.326 akči. Izdaci su bili sljedeći: imamu i hatibu dnevno 10 akči (Ahmed-halifa) prvom mujezinu 6 akči dnevno (Hadži Mustafa), drugom mujezinu dnevno 2 akče, kajimu dnevno 2,5 akče, drugom kajimu dnevno 2 akče, muteveliji dnevno 5 akči, naziru godišnje 200 akči i troškovi za osvjrtljavanje munare u mjesecu ramazanu 40 akči.

6. *Maala mesdžida Pelivan Husejna*; imala je 84 domaćinstava i 5 mudžereda. Postojale su ove zanatlije: 7 krojača, 3 obućara, 1 kovač, 3 bakala, 1 tabak, 4 ćurčije i 2 sarača. Vakuf ovog mesdžida imao je 13.000 akči gotovog novca, a troškovi su bili ovi: imamu dnevno 2 akče (Muslihuddin), mujezinu dnevno 1,5 akča (Korkud) i troškovi za svijeće i hasure dnevno 2 akče.

7. *Mahala mesdžida Husejna Etmekči-zade*; u ovoj mahali je bilo 54 domaćinstava i 3 mudžereda. Zabilježene su ove zanatlije: 4 krojača, 1 pekar, 2 obućara i 3 dundera, jedan trgovac. Za vakuf ovog mesdžida nisu navedeni podaci, ali se vidi da je vakuf postojao, jer se kaže da je *mutevelija ovog vakufa otputovao u Sarajevo, te se nisu mogli uzeti podaci o prihodima i izdacima.*

8. *Mahala džamije Hadži Uvejsa*; sastojala se od 30 domaćinstava i 3 mudžereda. Od zanatlija su upisani: 3 ćurčije, 3 tabaka, 1 samardžija, 4 krojača, 2 bravara, 1 puškar i 1 dunder. Prihod vakufa navedene džamije je bio 18.000 akči gotovine, a izdaci su bili: hatibu i imamu dnevno 4 akče (Ali-halifa), mujezinu dnevno 2 akče (Isa-halifa) i troškovi za svijeće i hasure godišnje 30 akči.

9. *Mahala Ferhad-paše*; u ovoj mahali je bilo 38 domaćinstava i 5 mudžereda. Evidentirane su ove zanatlije: 2 bravara, 2 krojača, 4 tabaka, 1 bakal, 1 bojadžija, 4 ćurčije i 4 dundera.

Ukupno je bilo 9 muslimanskih mahala. Pored njih, postojala je u Livnu i *kršćanska mahala* sa 19 domaćinstava. Kako se

49. Spomenuti Mustafa-paša je Lala Mustafa-paša Sakolović, koji je bio kliški sandžakbeg od 1574. do 1577. godine. Džamija je podignuta

1577. godine, dakle u vrijeme dok je Mustafa-paša sjedio u Livnu kao kliški sandžakbeg.

vidi, broj kršćanskih kuća, u poređenju sa stanjem iz 1574. bio je povećan. Za njih, kao i ranije, stoji zabilješka da imaju status raje, te da se bave poljoprivredom i daju ušrove i salariju, kao i novčane rajinske pristojbe.⁵⁰

Na rijeci Bistrici u kasabi Livno bila su 1604. godine zabilježena 24 aktivna mlina i 12 stupa. U poređenju s ranijim stanjem broj mlinova bio je, dakle, smanjen.

Prateći razvoj Livna kroz turske popisne deftere u periodu između 1485. i 1604. godine, možemo zaključiti sljedeće: od male varoši naseljene isključivo nomadskim vlaškim stanovništvom ovo naselje dvadesetih godina XVI stoljeća prerasta u naselje orijentalno-islamskog tipa i kao takvo se razvija kroz cijelo XVI stoljeće da bi svoj najveći stepen doseglo krajem XVI i početkom XVII stoljeća. Nastanak i razvoj Livna objašnjava se njegovim povoljnim strateškim položajem i činjenicom da su u njemu sjedili sandžakbegovi kliškog sandžaka. U gradu se naročito razvilo zanatstvo, a među raznovrsnim zanatima najrazvijeniji su bili krojački i tabački. Stanovništvo Livna je u početku bilo vlaško-stočarsko, da bi razvojem mjesta postalo najvećim dijelom stanovništvo u gradskom statusu, a manjim dijelom raja. Prihvatanje islama je počelo još početkom XVI stoljeća, a intenzivno širenje islama se zbivalo u prvoj polovici toga vijeka, ali nije prestajalo sve do početka XVII stoljeća. Dio domaćeg stanovništva je prihvatio islam, a jedan dio stanovništva predstavljaju oslobođeni zarobljenici prodani u Livnu, koji su također prešli na islam. Tako je muslimansko stanovništvo u drugoj polovici XVI i početkom XVII stoljeća predstavljalo apsolutnu većinu, u procentima izraženo bilo je 95,7% muslimanskog, a 4,3% kršćanskog stanovništva.

LIVNO U RANIM TURSKIM IZVORIMA

Re z i m e

U ovom radu se prati razvoj grada Livna od dolaska Turaka u te krajeve do početka XVII stoljeća. Kao osnovni izvori korišteni su turski popisni defteri iz sljedećih godina: 1485, 1489, 1516, 1528, 1550, 1574. i 1604. Na osnovu tih izvora dolazi se do zaključaka da ovo naselje od male varoši naseljene nomadskim vlaškim stanovništvom dvadesetih godina XVI stoljeća prerasta u naselje orijentalno-islamskog tipa i kao takvo se razvija kroz cijelo XVI stoljeće, da bi svoj najveći stepen doseglo krajem XVI i početkom XVII stoljeća. Nastanak i razvoj Livna objašnjava se nje-

50. OIS br. 211, fo 211/94 do 211'/97.

govim povoljnim strateškim položajem i činjenicom da su u njemu sjedili sandžakbegovi kliškog sandžaka. U gradu se naročito razvilo zanatstvo, a među raznovrsnim zanatima najrazvijeniji su bili krojački i tabački. Stanovništvo Livna je u početku bilo vlaško-stočarsko, da bi razvojem mjesta postalo najvećim dijelom stanovništvo u gradskom statusu, a manjim dijelom raja. Prihvatanje islama je počelo još početkom XVI stoljeća, a intenzivno širenje islama se zbivalo u prvoj polovici tog vijeka, ali nije prestajalo sve do početka XVII stoljeća. Dio domaćeg stanovništva je prihvatio islam, dio stanovnika se doselio u Livno iz drugih krajeva i tu prihvatio islam, a jedan dio stanovništva predstavljaju oslobođeni zarobljenici prodani u Livnu, koji su također prešli na islam.

LIVNO IN EARLY TURKISH SOURCES

S u m m a r y

This article describes the development of the city of Livno from the end of the fifteenth century to the beginning of the seventeenth century. An analysis of the origin and development of the city has been done on the basis of seven Turkish census *defters* comprising the time period between 1485 and 1604. Livno was first mentioned in Turkish sources in 1485 as a small town with 37 households and 26 inhabitants without permanent living quarters (*haymane*). The population had the status of stock-breeding Wallachians, owing to the fact that their economy was predominantly the breeding of stock, and also because the Livno region was situated on the frontier itself. In the year 1489 Livno had, according to the *defter* data, 24 houses and 6 inhabitants without permanent living quarters, and the status of the population remained unchanged in relation to the condition from 1485.

For the next 27 years, to 1516, the number of Livno inhabitants increased to 63 Christian households, 2 Muslim and 5 single inhabitants (*mucered*). According to its status the settlement was now termed a *varos*, meaning an old medieval settlement at the foot of a fortification. That is the first mention of Livno by the name of *varos*, which acquired the meaning of an urban settlement (however small) which contained a church and a square, that the Turks found on their arrival. The population preserved their former status of stock-breeding Wallachians, but there were already signs of their conversion to Islam. This reflects the fact that Livno was still situated in the borderland and that conditions there had not yet become stabilized.

However, between 1516 and 1528 there occurred profound changes in the development of Livno. In those 12 years, on the site of a small *varoš*, whose inhabitants occupied themselves chiefly with stock-breeding, there arose an embryo of a new settlement of the Oriental-Islamic type, with a developed handicrafts economy and with first Islamic buildings erected. In 1528, there had already been formed in Livno two *mahalas* (assembled around the newly built structures of a mosque and a *mescid*), which were populated exclusively by Muslim inhabitants. There was also a third *cemat*, called Muslim as well, but there was a certain number of Christians living in it. The settlement could already have had the status of a *kasaba* then. It was a period of a considerably developed handicrafts activity; the most developed was tailoring, which certainly served the needs of a military garrison in Livno. The growth and development of the city was aided by the fact that in the meantime new conquests in the west had been carried out so that Livno remained somewhat removed from the border. The city also occupied a favourable strategic and communications position.

At the middle of the sixteenth century, in 1550, Livno was formally recognized as a *kasaba*. It had by then completely changed its appearance, it had become an important *kasaba*, while the Christian *varoš*, situated on the settlement's periphery, had all but disappeared. As far as buildings are concerned, it can be stated that three *mescids*, one mosque and a public bath had been built. Four *mahalas* had been formed. Handicrafts had prospered. In addition to the already mentioned elements influencing the development of Livno, this period witnessed the creation of the Klis Sancak in 1537; Livno became the seat of that sancak (although informally) and as such could develop more quickly.

In 1574 Livno had seven Muslim *mahalas* and one Christian *mahala*. 653 Muslim households and only 6 Christian households were registered, which reveals that the Christian *varoš*, which in the beginning had had a certain significance, had by that year completely disappeared because of the conversion to Islam of its population. The *defter* of 1574 does not give information about handicrafts but we can assume that they also increased with the size of the city's population. Only tanning can be said to have grown to a greater extent, for a tanners' guild was then established.

By the beginning of the seventeenth century the city was still expanding and developing. In 1604 it had nine Muslim and one Christian *mahalas*. In this period Livno had reached its culmination under the Turkish reign. The handicrafts continued to develop and were the most developed branch of the economy; this is especially the case with tailoring and tanning. The Muslim population represented then the absolute majority of the population, or, stated percentage-wise, there were 95,7% Muslims and 4,3% Christians in the city.